

OBRAZOVANJE I ŠKOLSTVO U XIX VIJEKU

Briga za obrazovanje bila je jedna od glavnih osobina evropske vladajuće klase, bez obzira na političko opredjeljenje i društveni poredak u kome je živjela. Ta briga bila je vidljiva u Pruskoj i Austriji, u Meternihovo¹⁰⁵ vrijeme, kao i u Rusiji, u periodu poslije vladavine carice Katarine II Velike (1762–1796). Od doba prosvjetenosti u XVIII vijeku društvo je počelo lagano da prihvata stav da bi svi, pa čak i najsiromašniji seljaci, trebali da steknu neku vrstu obrazovanja ili makar pismenosti. Bilo je različitih mišljenja o tome da li bi pismenost trebala da bude uslov za glasačko pravo, ali većina intelektualaca, do sredine XIX vijeka, bila je jedinstvena u tome da bi uz davanje glasačkog prava društvo bi moralo svojim građanima da obezbijedi opismenjavanje, ili viši stepen obrazovanja. Devetnaesti vijek je značajan u istoriji obrazovanja zbog toga što je u njemu započet razvoj državnog obrazovanja u većini evropskih država.

U prethodnim vijekovima obrazovanje je uglavnom bilo povjereno crkvi. Vjerski učitelji su obrazovanje shvatali kao proces koji je neodvojiv od nametanja čvrstog moralnog kodeksa pomoću stroge discipline. Međutim, paralelno sa razvojem državnog obrazovanja u XIX vijeku pojavio se drugačiji stav. Obrazovanje je sve više počelo da se dovodi u vezu s uživanjem u životu, a manje s izbjegavanjem pakla. U svom djelu *Emil* (1762) Žan Žak Ruso (1712–1778) je prvi izrazio stav da učenici treba da uče na osnovu praktičnog i radosnog posmatranja prirode, a ne uz strogu knjišku disciplinu. Ova studija o vaspitanju izazvala je brojna negodovanja, pa je Ruso bio primoran da pobjegne u Švajcarsku. Švajcarski prosvjetni reformator Johan Hajnrih Pestaloci (1745–1827) je detaljnije razvio ovu ideju na praktičnom i teorijskom polju, početkom XIX vijeka. Njegove prosvjetne metode naglašavale su grupni, a ne individualni rad i nastava je usmjerena na grupne aktivnosti kao što su crtanje, pisanje, pjevanje, fizičko obrazovanje, pravljenje maketa, kolekcija, mapa i ekskurzija. Vjerovao je da treba uzimati u obzir individualne razlike i svrstavati učenike u grupe po njihovim sposobnostima, a ne po uzrastu. Takođe je zastupao formalno obrazovanje prosvjetnih radnika. Njegova glavna djela su: *Linhard i Gertruda*, *Kako Gertruda uči svoju djecu*, *Labudova pjesma* i dr.

Kod prosvjetitelja se javlja interesovanje za dijete, ali prvenstveno kao objekat vaspitanja. Ono se manifestuje u stvaranju posebne literature za djecu koja ima poučne, didaktičke ciljeve. Između 1750. i 1814. u Engleskoj je objavljeno oko 2.400 naslova takvih knjiga. Pa ipak, za prosvjetitelje

¹⁰⁵ Klemens fon Meternih (1773–1859) austrijski državnik koji je bio u diplomatskoj službi kao austrijski ministar u Saksoniji (1801–1803), Berlinu (1803–1805) i Parizu (1806–1809). Od 1809. do 1848. odlukom cara Franca I (1792–1835) obavljao je funkciju ministra inostranih poslova.

„djetinjstvo, preadolescencija i adolescencija, još ne predstavljaju faze u životu koje imaju svoju vrednost, već su samo priprema za njega, koja ima instrumentalni značaj.“

Kod romantičara odnos se mijenja. Kao što je napisao N. J. Berkovski, „romantizam je uspostavio kult djeteta i kult djetinjstva. Do pojave navlačio djeci iste ogrtače, stavljao im na glavu perike sa pletenicama, a pod mišku male mačeve. Od romantičara počinju 'djetinjasta djeca.' Ona su vrijedna sama po sebi, a ne kao 'kandidati' za buduće odrasle. Ako bismo data neka vrsta etimologizacije¹⁰⁶ samog života, ona su njegova prva riječ... Djeca nose maksimum mogućnosti koje se kasnije raspršuju i gube. Interesovanje romantičara je okrenuto onome u djeci i dječjoj svijesti što će kasnije kao odrasli izgubiti.“

U toku čitavog XIX vijeka Švajcarska je bila predvodnica u razvoju modernog shvatanja obrazovanja.

Francuski nacionalni sistem obrazovanja, kao i ostale moderne francuske institucije, stvoren je u doba vladavine Napoleona I Bonaparte. Jedinstveni zakon, kojim je određeno da svi univerziteti, osnovne i srednje škole budu pod rukovodstvom države, donijet je 1806. Za vrijeme Prvog carstva (1804–1814) ostvaren je samo dio planiranog sistema: osnovan je licej¹⁰⁷ za malobrojnu elitu. U osnovnom obrazovanju Napoleon se oslonio na specijalne škole kojima je rukovodilo katoličko sveštenstvo, ali pod nadzorom lokalnih vlasti, a za vrijeme restauracije ništa nije urađeno na unapređenju obrazovanja u Francuskoj. U Julskoj monarhiji (1830–1848) državnik i historičar Fransoa Gizo (1787–1874) postao je ministar javnog obrazovanja i njegov rad u ovoj oblasti je kruna njegove karijere. Osnovno obrazovanje u Francuskoj je bilo u vrlo lošem stanju: oko 500 inspektora koji su 1833. dobili zadatak da sastave izvještaj o stanju u osnovnim školama izvijestili su da se nastava odvija u vlažnim i nezagrijanim stračarama, dok umjesto učitelja predaju trgovci i pijani pustolovi. Prezir sa kojim su se sveštenici odnosili prema svjetovnim učiteljima često je bio opravdan. Gizo je ponudio rješenje u vidu zakona iz 1833, koji je Metju Arnold u obraćanju britanskoj parlamentarnoj komisiji, 1859, opisao kao „korjen važećeg sistema osnovnog obrazovanja u Francuskoj.“ Njime je predviđeno da privatno obrazovanje postoji ravnopravno sa državnim, dopuštajući privatnim školama da rade bez formalnog priznanja Ministarstva javnog obrazovanja. Svaka mala lokalna upravna jedinica (komuna) bila je u obavezi da obezbijedi školu koju bi

¹⁰⁶ Etimologija (grč. etimologia) nauka koja proučava porijeklo, korjen i osnova značenja riječi; nauka o građenju riječi; porijeklo ili korjen neke riječi.

¹⁰⁷ Licej (grč. Lykeion, lat. Lyceum) naziv po atinskom vježbalištu u kome je predavao Aristotel (384–322 g. p. n. e), tj. gimnazija u antičkoj Grčkoj. Takođe, to je bio naziv za neke (posebno ženske) škole.

besplatno mogli da pohađaju svi dječaci u tom kraju. Bogate komune obezbijedile bi škole iz sopstvenih fondova ili od naplate poreza; lokalna vlada bi novčano pomogla onim zajednicama koje to ne bi mogle same ostvariti, a u slučajevima da one ne bi mogle da sakupe dovoljno novca, Ministarstvo javnog obrazovanja obezbjeđivalo bi novac godišnjim glasanjem u skupštini. Lokalne komisije (jedan sveštenik i više svetovnih lica) vršile su nadzor u školama. Broj osnovnih škola za dječake u Francuskoj je povećan sa 33.695 (1833) na 43.514 (1847). Do 1849. preko 3.500 dječaka pohađalo je privatne škole. Manje novca odvajano je za djevojačke škole, ali su 1836. zakonske obaveze iz 1833. proširene i na djevojčice.

Ministar obrazovanja Druge republike (1848–1852), konzervativac i katolik, vikont Falu donio je 1850. zakon kojim je obnovljen uticaj crkve tako što je olakšan izbor sveštenika za nastavnike, a crkva je stekla pravo nadzora nad svim školama, dok je veliki broj državnih škola zamijenjen crkvenim. Promjena se dogodila tek 1863, kada je car Napoleon III (1852–1870) postavio naučnika Viktora Dirija za ministra javnog obrazovanja. Diri je bio republikanac, koji je predložio Napoleonu III da se odgovarajućim mjerama konačno ukine nepismenost i da se uvećaju materijalni izdaci za srednje obrazovanje i povećanje plata nastavniciima. Prvi put je osnovno obrazovanje postalo obavezno. U srednjem obrazovanju temeljno su reorganizovani nastavni planovi i programi, pa je srednje obrazovanje bilo i na višem nivou u odnosu na osnovno. Blizu 66.000 učenika pohađalo je srednje obrazovanje, 1866, u Francuskoj. Pri kraju Drugog carstva povećane su plate nastavnika i stvorene su mnoge veoma dobre školske biblioteke. Zahvaljujući tim mjerama, Treća republika (1870–1940) naslijedila je obnovljeni sistem obrazovanja koji je nižim klasama stanovništva dao mnogo.

Prusko obrazovanje doživljava snažan uspon od 1817. kada je osnovano Ministarstvo javnog obrazovanja i crkvenih poslova. U njemačkim državama za nadzor nad školama međusobno su se borile četire strane: svetovna i duhovna uprava, kao i centralna i lokalna. Crkva je u svim državama zadržala određen stepen nadzora nad obrazovanjem. U Pruskoj je država imala veći nadzor nad obrazovanjem od crkve. Lokalni zvaničnici koji su rukovodili osnovnim obrazovanjem bili su odgovorni Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu javnog obrazovanja i crkvenih poslova. Sredinom XIX vijeka osnovno obrazovanje bilo je obavezno za oba pola u čitavoj Njemačkoj. U Saksoniji, Virtembergu, Bavarskoj i Badenu djeca su morala da se prijave za državne škole. U drugim dijelovima Njemačke roditelje je zakon obavezivao da pošalju djecu u školu, ali mogli su po želji da ih pošalju i u privatnu školu, bez obaveze da ih prijave u okviru državnog sistema. Ova praksa važila je i u Pruskoj do 1857, kada je ozakonjeno opšte pravilo da sva djeca moraju biti upisana u državne škole. Bogatiji su izvrđavali zakon iz 1857. plaćanjem školarine u mjesnim školama, dok su djecu slali u škole po sopstvenom izboru. Na taj način imali su veću slobodu izbora u pogledu obrazovanja svoje

djece u odnosu na siromašne – kao i bogataši u svim ostalim evropskim zemljama – ali u Pruskoj su bar izdvajali novac za državni fond za obrazovanje. Djeca su morala da započnu školovanje u rasponu od pete do osme godine zavisno od države do države, a zanimljivo je da je u nekim dijelovima Njemačke uzrast u kome se završavalo školovanje bio isti kao u većini civilizovanih zemalja jedan vijek kasnije.

U teoriji standardi školstva u Njemačkoj bili su veoma visoki. Međutim, procenat djece koja su radila u fabrikama i živjela u bijedi bio je u porastu sve do 1860, pa su djeca koja su živjela u industrijskoj zoni neredovno pohađala školu. Ovo se posebno odnosilo na Berlin. U Saksoniji je organizovano pohađanje nastave tako da djeca pola dana provedu u fabrici, a pola dana u školi. Tako je dijete u fabrici pamuka u Kemnicu, 1859, bilo izloženo krajnje surovim naporima: radilo bi od 6 do 10 časova ujutru, zatim pohađalo nastavu od 10 do 12 časova, da bi se ponovo vratilo u fabriku u 13 časova, gdje je ostajalo sve do 18, a često i duže.

Za obrazovanje viših slojeva društva Pruska je, 1819, razvila sistem srednjeg obrazovanja visoke akademske vrijednosti. Gimnazije, kojih je 1837. bilo 50, pohađali su učenici uzrasta od 16 do 19 godina. Veliki dio nastave u njima bio je podređen vjeronauci, ali je nastavni plan ipak bio raznovrsniji nego u srednjim školama u Francuskoj, ili još više u odnosu na engleske privatne škole. Obuhvatao je filozofiju, istoriju (podijeljenu na „duhovnu“, „svjetovnu“ i prusku), geografiju, aritmetiku i geometriju, a učenici su podučavani i crtanju i sviranju.

U Austriji su obrazovni standardi takođe bili visoki. Aueršpergovo liberalno ministarstvo sprovelo je, 1869, značajnu obrazovnu reformu, uvodeći jedinstveno obrazovanje za djecu u uzrastu od šest do 14 godina, a obrazovni sistem je bio potpuno pod upravom ministra obrazovanja Leopolda fon Hasnera. Ovaj sistem bio je napredniji od engleskog, uvedenog 1870. Još od vremena Marije Terezije (1740–1780) austrijsko obrazovanje bilo je kvalitetnije nego u svim evropskim državama. Na Apeninskom poluostrvu najobrazovanije stanovništvo bilo je ono iz austrijskih provincija. U Lombardiji je bilo 4.427 osnovnih škola, 1856, a nadvojvoda Maksimilijan, koji je bio guverner Lombardijsko-venecijanske oblasti, proširio je sistem državnih škola u periodu od 1856. do 1859. u dogovoru s italijanskim savjetnikom za obrazovanje Čezarom Kartuom. Austrijske vlasti promijenile su 1850. program državnih srednjih škola u italijanskim provincijama, stavljajući akcenat na prirodne nauke umjesto na klasične studije i istoriju. Iako su u pozadini ove odluke bili politički motivi dugoročno je ona dala pozitivne rezultate.

U Kraljevini Dvije Sicilije, poslije 1848, vlada Ferdinanda II u oblasti obrazovanja oslanjala se sve više na sveštenike. Nadzor nad svim vrstama škola i internata vršili su nadbiskupi i biskupi, koji su imali isključivo pravo da postavljavaju učitelje u osnovnim školama. Najvažnije srednje škole bile

su u potpunosti pod crkvenom upravom. U Papskoj državi, bulom pape Lava XII od 1824, obrazovanje je u potpunosti prepušteno sveštenstvu, ali za vrijeme reformske faze Pija IX (1846–1878), od 1846. do 1848, stvoreno je Ministarstvo javnog obrazovanja koje je ukinuto 1848. I nakon toga škole koje su bile u nadzoru crkvenih redova bile su najbolje u Papskoj državi. Osnovne škole koje su bile vezane za državu, koja je i sama bila crkvena institucija, zanemarivane su, dok su njihovi učitelji sve više siromašili poslije 1849. Samo 8.100 djece od ukupno 11.261 pohađalo je školu u Rimu u uzrastu između sedme i četrnaeste godine. I vlada Leopolda II zanemarivala je osnovne škole, ali je zakonom iz 1852. postavila čvrste temelje srednjeg obrazovanja, obavezavši sve zajednice sa više od 1.000 stanovnika da izgrade i opreme besplatnu srednju školu.

U Pijemontu je Ministarstvo javnog obrazovanja osnovano 1847, ali iako je školski sistem u Pijemontu bio razvijeniji nego u Napulju i Papskoj državi, obrazovanje je bilo manje sveobuhvatno nego u austrijskim provincijama. Dok je Kavur bio na mjestu premijera, postignut je znatan napredak, ali u kratkom periodu Kavurovog¹⁰⁸ odsustvovanja sa vlasti (od jula 1859. do januara 1860) dogodile su se velike i brze promjene za vlade La Marmore. To je bilo u nadležnosti ministra javnog obrazovanja, grofa Gabrija Kazatija. Ovaj sistem objedinio je sve škole i univerzitete u Pijemontu i proširen je na ostale dijelove Italije, 1860–1861. Kazatijev zakon postavio je temelje efikasnog nacionalnog sistema obrazovanja. Opštine su bile obavezne da sprovedu besplatno osnovno obrazovanje i to je uticalo na smanjene nepismenosti: 1861. bilo je 78% nepismenog stanovništva, a 1871. – 72%. U osnovnom obrazovanju 1864. bilo je zaposleno 33.326 učitelja, odnosno jedan učitelj na trideset šest učenika. U okviru srednjeg obrazovanja Kazatijev zakon nije uspio da ostvari predviđeno, između ostalog i što su ciljevi bili previsoko postavljeni. Loš standard stanovništva na jugu Italije odrazio se na školske prilike. Srednje škole bile su loše posjećene, na 24.492 đaka bilo je zaposleno čak 2.342 nastavnika, 1864, što je bilo rasipništvo. Državne škole ujedinjene Kraljevine Italije bile su znatno bolje od privatnih škola.

Najnapredniji sistem obrazovanja u Evropi postojao je u malim, liberalnim državama – Švajcarskoj, Holandiji i Belgiji. Engleski pjesnik, književni i društveni kritičar i školski inspektor Metju Arnold (1822–1888) izvjestio je da su švajcarske škole „nedvosmisleno kvalitetnije u odnosu na francuske“, o kojima se takođe povoljno izjasnio, ističući posebno švajcarski kanton Argau, koji se „odlikuje najboljim osnovnim školama u Evropi.“

Holandski školski sistem je takođe bio djelotvoran i dobro utemeljen zakonom iz 1806. Francuski filozof i političar Viktor Kuzen (1792–1867)

¹⁰⁸ Kamilo Kavur (1810–1861), italijanski državnik i vodeća ličnost italijanskog rizordimenta. Ušao je u Parlament 1848, a zatim postaje premijer Pijemonta (1852–1859, 1860–1861) i prvi premijer novog kraljevstva 1861.

detaljno je proučio holandski školski sistem (1836) za koji je imao samo riječi hvale. I Belgija je imala odličnu tradiciju u obrazovanju, naslijeđenu iz vremena Napoleonove i iz vremena holandske vlasti.

Britansko obrazovanje obilježeno je uskogrudim aristokratskim pogledom na svijet. Iako se obrazovanje engleske visoke društvene klase moglo mjeriti s obrazovanjem plemstva u drugim evropskim državama, ostatak stanovništva živio je u neznanju i zaostalosti. Već 1830. bile su osnovane razne škole, a kada su polako prihvaćene nove ideje o obrazovanju i obrazovne institucije, paralelno sa njima postojale su i stare škole. Škola pod ženskom upravom u osnovnom obrazovanju bila je institucija u kojoj bi obično nepismena ženska osoba samo čuvala žensku djecu ničemu ih ne učeći.

Dobrotvorne škole za najsiromašnije postajale su u Engleskoj od kraja XVII vijeka. Te škole su vodili parohijski sveštenici, a njihovi nastavnici su rijetko imali kakvo dobro obrazovanje. Nastavnici su morali da budu članovi engleske crkve i okosnica njihove nastave bila je vjeronauka. Nedjeljne škole su se pojavile početkom industrijske revolucije i bile su namijenjene prvenstveno djeci koja su u toku radne nedjelje radila u fabrikama, ali bile su korisne i poslije donošenja zakona o zabrani zapošljavanja djece.¹⁰⁹ Djeca u nedjeljnim školama učila su da čitaju kako bi mogla da čitaju *Bibliju*. Nijesu učila da pišu i računaju pošto znanje iz ovih oblasti nije bilo neophodno za razumijevanje protestantske religije. Poslodavci u želji da ne ostanu bez dječje radne snage nijesu podržavali škole u kojima je nastava bila organizovana u toku radne nedjelje. Njihova podrška išla je nedjeljnim školama. Tridesetih godina XIX vijeka nedjeljne škole pohađalo je oko milion i po djece. Nastava je bila besplatna, jer su nastavnici bili većinom dobrovoljci, dok je druge troškove plaćala uprava engleske crkve i nonkonformističke¹¹⁰ grupe koje su vodile škole.

Zbog tih razloga pismenost stanovništva u Engleskoj bila je na veoma niskom nivou. Tridesetih godina XIX vijeka u jugoistočnom Lankaširu je samo 30% radnika umjelo da se potpiše; 1841. – 67,3 % muškog stanovništva i 51,1 % ženskog stanovništva bilo je pismeno; a 1851. – 69,3 % muškog i 54,8 % ženskog stanovništva.

¹⁰⁹ Fabrički zakon o zabrani rada djece u fabrikama donijet je 1833. i obuhvatao je zabranu rada djeci samo ispod devet godina starosti uz ograničenje radnog dana do 12 časova. Djeca zaposlena u rudnicima stavljena su pod zaštitu zakona tek 1842, kojim je zabranjen rad u oknu ženama, dječacima i djevojčicama mlađim od 10 godina. Tek 1878. stavljene su sve fabrike pod uredbu fabričkih zakona. Ipak, u pojedinim engleskim opštinama 1914. čak 10% porodica nije posjedovalo nikakve druge prihode osim dječjeg rada. U Švedskoj su 1875. djeca činila 20% radne snage u fabrikama stakla, šibica i duvana.

¹¹⁰ Nonkonformisti (lat.) engleski protestanti koji ne pripadaju vladajućoj episkopalnoj crkvi; disenteri, prezviterijanci, independenti.

Komisija Krunskog savjeta koja se bavila pitanjima obrazovanja osnovana je 1839, a na njenom čelu nalazio se dr Džems Kej, poznatiji pod imenom ser Džejms Kej-Šatlvort. Kej je tražio veće učešće države u finansiranju obrazovanja. Nije mogao da sve naumljeno ostvari, ali su barem 40-ih godina XIX vijeka postavljeni državni inspektori kako bi čuvali određene standarde u školama za koje je novac davala država. Komisija je zamijenjena Odjeljenjem za obrazovanje, ali sve do 1870. nije stvoreno ništa što bi u Engleskoj ličilo na nacionalni sistem obrazovanja. Gledstonova liberalna vlada donijela je 1870. zakon o obrazovanju koji je izradilo Odjeljenje na čijem čelu je stajao kveker V. E. Forster, industrijalac iz Jorka radikalnih ideja. Ovaj zakon je omogućavao državi da osnuje školske odbore u oblastima u kojima nije bilo dovoljno osnovnih škola. Ipak, osnovno obrazovanje nije bilo besplatno, ali je postalo obavezno za djecu od 5 do 12 godina, a školski odbori su imali obavezu da obezbijede besplatno školovanje za djecu iz najsiromašnijih porodica.

U Škotskoj, koja je imala nezavisan školski sistem u odnosu na Englesku, zakon o obrazovanju donijet je 1872. U privatnom osnovnom obrazovanju očuvani su viši standardi nego u Engleskoj. Ovim zakonom produženo je vrijeme obaveznog školovanja na uzrast od 13 umjesto 12 godina, koliko je bilo predviđeno zakonom iz 1870.

Velike engleske privatne škole bile su u opadanju još prije 1830. Nasilje među dječacima bilo je često, a svirepa šibanja su govorila o narušenoj disciplini. Prvi uspješni koraci na poboljšanju stanja preduzeti su od strane čuvenog pedagoga dr Tomasa Arnolda, oca Metjua Arnolda. Tomas je postavljen za direktora u Ragbiju, 1827, i zadobivši povjerenje dječaka, reformisao je predavanja klasičnih disciplina koja su obuhvatala istoriju, filozofiju i političke nauke, umjesto suvoparnog podučavanja „mrtvim jezicima.“

U istočnoj Evropi u toku čitavog perioda nije učinjeno mnogo na opismenjavanju stanovništva, osim što se u Rusiji početak obrazovne reforme vezuje za stvaranje seoskih zemstava (1864) i gradskih duma (1870).¹¹¹

Univerzitet u Rusiji je sredinom XIX vijeka živio u stiješnjenim uslovima univerzitetskog Statuta iz 1835. i stega koje je car Nikola I (1825–1855) uveo nakon izbijanja revolucije u nekim zapadnoevropskim zemljama 1848. Poslije Nikoline smrti ukinuta su mnoga od tih ograničenja, a univerzitete je – kao i cijelo društvo – snažno zahvatilo optimističko raspoloženje i očekivanje da će vladavina novog cara Aleksandra II (1855–1881) donijeti Rusiji prijeko potrebne preobražaje državnih institucija i

¹¹¹ Gradsku samoupravu darovala je Rusiji još 1785. Katarina II, *žalovanom gramotom plemstvu i gradovima*. Stanovništvo je bilo podijeljeno na šest slojeva i svaki od njih slao je jednaki broj predstavnika u Opštu dumu, a ona je iz svoje sredine birala izvršni organ – Glavu grada (gradonačelnika) i Šestoglavu dumu, koja se brinula o gradskoj privredi i uslovima životima u gradovima.

društvenu obnovu. U okvirima univerziteta živjelo se dosta slobodno, studenti su stvarali svoje organizacije i izdavali časopise, univerzitetska predavanja slobodno su posjećivali svi koji to žele. Car Aleksandar I (1801–1825) je uspostavio autonomiju univerziteta, 1804, a naredne godine otvoreni su novi i obnovljeni stari univerziteti (Kazanjski, Harkovski – oba 1804, Viljnski, Derptski, Peterburški – osnovan 1819, dok je Kijevski osnovan za vrijeme Nikole I – 1832).¹¹²

Do dolaska Aleksandra II na presto bilo je manje od 8.000 osnovnih škola u Rusiji. Do 1880. u samo evropskom dijelu Rusije biće ih 23.000, od kojih su 18.000 izgradila zemstva. U Sankt Peterburgu (Petrogradu) je bilo samo 16 škola, 1873, ali se 1880, kada je obrazovni program koji je sprovela gradska дума počeo da daje rezultate, broj povećao na 88. Već 1855. rusko obrazovanje dostiglo je isti stepen na kome se nalazilo i zapadnoevropsko. Javna biblioteka u Vilni imala je 210.000 knjiga (1856).

Uznemirenja koja su nastala u društvu početkom 60-tih godina i porast opozicionih raspoloženja, izazvanih razočarenjima povodom ukidanja kmetstva (5. III 1861), ubrzo su zahvatila i univerzitet. Vlasti su pokušavale da ih smire strogim mjerama. Novi ministar narodne prosvjete, admiral Putjanin, veoma mračna ličnost, donio je u proljeće 1861. Privremena pravila, koja su znatno ograničila univerzitetske slobode (car ih je potvrdio 31. V 1861). U jesen su studenti u Petrogradu i Moskvi odbili nova pravila i započeli demonstracije koje su se prelele na ulice. Došlo je do sukoba s vojskom i policijom, mnogi studentski aktivisti bili su uhapšeni i isključeni sa univerziteta. Aleksandar II, koji se u vrijeme demonstracija nalazio na Krimu, vratio se u prestonicu, smijenio je ministra i general-gubernatora Petrograda i smirio stanje. Na sugestiju velikog kneza Konstantina, novi ministar prosvjete postao je Golovnin, jedan od najprosvećenijih ruskih ministara. On je odmah okupio progresivne profesore, koji su podnijeli ostavke zbog represalija nad studentima, da razrade novi univerzitetski statut. Popularni profesor Kavelin i četvorica njegovih kolega, otputovali su u zapadnu Evropu da izuče organizaciju i rad univerzitetskih ustanova. Nacrt novog statuta poslat je na razmatranje istaknutim ličnostima i odgovarajućim institucijama u Rusiji i na Zapadu, a rasprava se vodila i u štampi. Sukobila su se dva pristupa oko pitanja da li univerzitet treba da bude samo obrazovna institucija ili treba da ima i vaspitnu funkciju. Pobijedio je Kavelinov koncept, koji je imao podršku i univerzitetskih krugova sa Zapada. On je predviđao široku samoupravu za nastavnike i slobodu studentskog samoorganizovanja. Međutim, progresivne odredbe ovog nacrta statuta bile su znatno ograničene u komisiji Državnog savjeta. Korigovani novi statut je usvojen na zasjedanju Državnog savjeta, a car ga je potvrdio 18. VI 1863.

¹¹² Prvi univerzitet osnovan je u Moskvi 1755, za vrijeme carice Jelisavete (1741–1762).

Novi Statut univerziteta obnovio je autonomiju univerziteta koja je bila uspostavljena 1804. Korporacija profesora stekla je samoupravljanje preko izabраниh savjeta na univerzitetu i fakultetima. Studenti su izgubili pravo da stvaraju svoje organizacije i udruženja. Građanima izvan univerziteta bilo je ograničeno prisustvo na predavanjima po fakultetima. Iako se nijesu svi složili sa ovim odlukama, vraćen je mir na univerzitate, ponajviše zahvaljujući ministru Golovninu.

Za vrijeme ministra Golovnina bila je izvršena i reforma srednje škole. Statut srednje škole usvojen je u jesen 1864, a ubrzo ga je potvrdio i car (19. XI 1864). Statutom su bile uspostavljene klasične i realne gimnazije i njima odgovarajući nastavni planovi. Gimnazije su davale i završno obrazovanje, a bile su i pripreme za visokoškolsko obrazovanje: klasične gimnazije pripremale su za univerzitet, a realne gimnazije za tehničke visoke škole. Uvođenje ovog statuta bilo je odloženo za nekoliko godina zbog nedostatka finansijskih sredstava i odgovarajućih nastavnika za klasične gimnazije (prije svega grčki jezik).

Rasprave o gimnazijama pokrenule su pitanje srednjoškolskog ženskog obrazovanja. U mnogim gradovima gdje su stvoreni potrebni fondovi, 1859. su otvarane ženske gimnazije (učilišta) – najprije četvorogodišnje, zatim šestogodišnje. Radile su po skraćenom programu realnih gimnazija, a brigu nad njima preuzela je carica Marija Aleksandrova i ustanova koju je ona za to stvorila, te one nijesu ušle u sastav Ministarstva prosvjete. Ove gimnazije dale su značajan impuls obrazovanju djevojaka, ali je njihov razvoj ipak bio ograničen privatnim novčanim sredstvima koja su za te potrebe sakupljanja.

Osnovne škole bile su državna briga, a neki napredniji i bogatiji veleposjednici-filantropi organizovali su i finansirali elementarno opismenjavanje na svojim posjedima, a to su činile i neke bogatije seoske zajednice na državnim posjedima. Crkveno-manastirske škole postojale su na papiru, ali je njihov rad bio neredovan i uglavnom je zamirao. Krajem 50-ih sve više se traži otvaranje narodnih škola. One su otvarane kao nedjeljne škole (radile su nedjeljom, neradnim danom) najprije u Kijevu, a zatim (1859) i u većini drugih gradova. Na njima su dobrovoljno predavali obrazovani oficiri, napredni intelektualci, studenti, mladići i djevojke iz bogatijih porodica. Ali, porast antivladinog opozicionog pokreta (1861–1862) zahvatio je i ove škole, te su ih vlasti zatvarale – „privremeno, do usvajanja novih Pravila.“

Dolaskom Golovnina za ministra narodne prosvjete razrađen je i usvojen Statut o osnovnim narodnim učilištima, a on je stupio na snagu Uredbom od 14. VI 1864. Zemske ustanove su ih osnivale i vodile brigu o njima, a pedagošku brigu vodilo je Ministarstvo prosvjete. Usled postupnog uvođenja zemskih ustanova i nedostatka finansijskih sredstava, ove osnovne obrazovne institucije su se sporo razvijale.

Stari Pariski univerzitet iz srednjovjekovnog perioda ukinut je u revoluciji 1793. Napoleon je osnovao Carski univerzitet (1808), prvi veliki

svetovni državni univerzitet u hrišćansko doba u Evropi. Berlinski univerzitet, osnovan 1810, ostvariće u XIX vijeku još impresivnija akademska dostignuća nego, takođe po impresivnim rezultatima, poznati Pariski univerzitet. Pruska je do 1866. imala osam univerziteta, koji su, kao i u francuski, bili pod državnom upravom. Država je znala da ponekad naruši autonomiju univerziteta: ministar javnog obrazovanja Drugog carstva u Francuskoj, Fortul, je primorao univerzitetske profesore da polože zakletvu odanosti režimu. Većina se povinovala tom naređenju, a oni koji su to odbili, kao istoričar Mišle¹¹³, otpušteni su. Osim toga, država je postavila i upravne odbore pri univerzitetima, a ukinula je i kurseve istorije i filozofije, što je svojevremeno uradio i Napoleon I. Novi ministar Diri se, 1867, založio da francuskim univerzitetima, makar donekle, bude vraćena autonomija.

U Italiji su svi poznati univerziteti (Napuljski, u Maćerati i u Kaljariju) bili centralizovani poslije 1861. Do pripajanja Venecije, 1866, postojalo je 15 univerziteta. Najčešće se studirala medicina i prava, a u Njemačkoj književnost i filozofija. Njemački univerziteti su očuvali tradiciju nastave klasičnih studija i književnosti, a postojale su i raznovrsne tehničke škole. Već 20-ih godina XIX vijeka tehničke škole postojale su u Karlsruheu, Drezdenu i Štutgartu.

Podaci Metju Arnolda pokazuju da je 1866. u Francuskoj tek jedan od 1.900 stanovnika stekao univerzitetsko obrazovanje, u Italiji jedan od 2.200, u Njemačkoj i dijelu njemačke Austrije jedan od 2.600, dok je u Engleskoj (sa Velsom, ali bez Škotske, gdje je taj odnos bio povoljniji) bio najnepovoljniji odnos – jedan od 5.800 stanovnika. Univerzitet u Londonu osnovali su britanski društveni i politički teoretičar Džeremi Bentam (1748–1832) i grupa radikala, 1828. Željeli su sekularnu instituciju u kojoj bi se učile prirodne i društvene nauke i medicina. Nalikovao je na francuski i berlinski, a razlikovao se od oksfordskog i kembridžskog jer nije uključivao internat, pa je školovanje bilo jeftinije.

Evropski univerziteti, bilo da su bili pod državnom upravom, crkvenom ili privatnom, ostali su vjerni tradiciji po tome što su prirodnim naukama nerado davali status podjednako vrijednih disciplina kao što su klasične studije, filozofija, istorija, teologija i pravo. Samo su Berlin, gdje je 1809. Akademija nauka pripojena Univerzitetu, i novi Londonski univerzitet bili izuzeci od pravila. Ipak, „naučnik“ kao odvojena kategorija od filozofa, izborio je pravo na sopstveni identitet u prvoj polovini XIX vijeka. Novu vrstu istine („pozitivna“ ili „naučna istina“) uveo je francuski filozof i osnivač sociologije i pozitivizma Ogist Kont (1798–1857).

¹¹³ Žil Mišle (1798–1874), francuski nacionalni istoričar. Predavao je istoriju i filozofiju prije nego što je postavljen za upravnika istorijskog odjeljenja u nacionalnom arhivu 1831. To mu je omogućilo pristup vrijednoj arhivskoj građi na osnovu koje je napisao svoje životno djelo *Istorija Francuske* u 17 tomova (1833–1867). Njegova druga poznata djela su živopisna i strastvena *Istorija francuske revolucije* u sedam tomova (1847–1853), *Istorija XIX vijeka* i dr.